

УДК 811.411.21:355

Стацюк Р. В.

КАЛЬКУВАННЯ ЯК ЗАСІБ ТВОРЕННЯ НОВИХ ТЕРМІНОЕЛЕМЕНТІВ (НА МАТЕРІАЛІ ВІЙСЬКОВОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ СУЧАСНОЇ АРАБСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ)

Стаття присвячена дослідженню процесів калькування як одного з продуктивних способів формування військової лексики сучасної арабської літературної мови. У роботі розглянуто питання розмежування понять «калька» та «запозичення», з'ясовано структурні та семантичні види калькування, проаналізовані основні типи кальок, що функціонують у арабській військовій терміносистемі.

Ключові слова: калька, калькування, запозичення, військова терміносистема.

Стацюк Р. В. Калькирование как способ образования новых терминологических элементов (на материале военной терминологии современного арабского литературного языка). – Статья.

Статья посвящена исследованию процессов калькирования как одного из продуктивных способов формирования военной лексики современного арабского литературного языка. В работе рассмотрен вопрос разграничения понятий «калька» и «заимствование», изучены структурные и семантические виды калькирования, проанализированы основные типы кальек, функционирующих в арабской военной терминосистеме.

Ключевые слова: калька, калькирование, заимствование, военная терминосистема.

Stasyuk R. V. Calque as the way of new military terms formation (based on military terminology of Modern Standard Arabic language). – Article.

This article deals with calques as productive way of Modern Standard Arabic military lexis formation. The work discusses the question of the distinction between the notion of „calques” and „borrowings”. Some structural and semantic types of „calques” have been established. Some main types of „calques” that are used in the Arabic military terminological system have been analyzed.

Key words: calques, loan translation, borrowing, military terminological system.

Військова термінологія вже не раз ставала об'єктом лінгвістичних досліджень. Упродовж останніх років були опрацьовані різні пласти військових термінів багатьох мов світу (роботи А. А. Пашковського, Ф. П. Сороколетова, А. Н. Кожина, Л. Ф. Парпарова, Ю. П. Губанова, В. В. Терещенка, Я. П. Яремко та ін.), проте стан розробленості даної галузі лінгвістики залишається на сьогоднішній день дуже далеким від бажаного з наступних причин.

По-перше, велика частина робіт була виконана ще в 50-60-х роках ХХ ст. на відповідному для того періоду методологічному рівні. Багато з цих робіт мають явно описовий характер і не претендують на глибоке теоретичне осмислення фактичного матеріалу.

По-друге, всі роботи в цій області проводилися в основному на матеріалі лише однієї, окремо взятої мови і не містять теоретичних узагальнень міжмовного або загальномовного характеру.

По-третє, абсолютна більшість проведених досліджень виконана в синхронно-статичному плані і повністю ігнорує наявні в тій чи іншій військовій терміносистемі елементи динаміки.

Усе це робить надзвичайно важливим і актуальним подальшу розробку питань теорії військового терміна і військової терміносистеми сучасної арабської літературної мови.

Мета дослідження – визначити місце калькування як способу утворення військових термінів сучасної арабської літературної мови; охарактеризувати основні види калькування; здійснити структурний аналіз усіх типів кальок, що функціонують у арабській військовій терміносистемі.

Калькування як спосіб термінотворення в арабській мові відіграє помітну роль у збагаченні словника новими лексичними одиницями та значно розширює її словотворчі можливості. Утворені у такий спосіб слова без будь-яких обмежень входять до лексико-семантичної системи арабської мови і досить швидко засвоюються настільки, що практично не виділяються з-поміж одвічних слів. Висока продуктивність калькування у військовій термінології САЛМ, насамперед слугує свідченням того, що дана терміносистема ще до кінця не сформована.

Вагомий внесок у дослідження кальок зробили відомі вітчизняні лінгвісти Р. А. Будагов [4], Л. П. Єфремов [5], Т. Р. Кияк [6], О. О. Реформатський [11], М. М. Шанський [14] та ін. У своїх працях основну увагу вони приділяють питанню розмежування понять «калька» та «запозичення». Так, одні з них (Р. А. Будагов, О. С. Ахманова) вбачають у кальках позитивні мовні одиниці, що за своєю значущістю наближаються до запозичень і несуть із собою якісно нове значення або ж модель для створення аналогічної семантики на власному мовному матеріалі, а інші (О. О. Реформатський, В. К. Поржезинський) – схильні отожднювати кальки з буквальним перекладом. Існує і третя група вітчизняних вчених (А. С. Д'яков, Т. Р. Кияк, Л. П. Єфремов), які вважають кальки самостійним, індивідуальним видом словотворення.

На особливу увагу також заслуговують і праці відомих арабістів-лексикологів В. М. Белкіна [2], В. Е. Шагаля [10], М. Є. Недоспасової [8], В. Мон-

тея [13], Ш. Юсефа [12], які порушують питання дослідження проблем калькування в САЛМ.

Термін «калька» (від фр. *calque* – копія) з'явився на рубежі XIX–XX століть і приписується одному із засновників женецької школи, швейцарському лінгвістові Шарлю Баллі, який вперше використав це поняття у своїй праці «Французька стилістика», опублікованій у 1909 році. Він писав: «Кальки – це слова та вирази, утворені механічно, шляхом буквального перекладу, за зразком виразів, перекладених з іноземної мови» [1, 69].

У лінгвістичній літературі термін «калька» визначається як лексична одиниця, утворена шляхом запозичення структури елемента чужої мови (слова або словосполучення) із заміною його матеріального втілення засобами рідної мови [17, 73]. Калькування – поморфемний переклад іншомовного слова. Під час калькування переймається лише значення іншомовного слова, а не його матеріальний експонент [8, 230].

Специфіка калькування як способу словотворення полягає в тому, що формальні і смислові відносини між дериватами еквівалентні. Починається калькування з аналізу, тобто розщеплення слова на складові елементи, але паралельно з цим одразу ж відбувається і синтез дериваційно-мотивуючих одиниць у новій єдності.

За висловом О. М. Сінькової, поява нового слова – це результат боротьби двох тенденцій: тенденції розвитку мови і тенденції її збереження. Так на стику двох тенденцій – до використання іншомовних запозичень і використання власних мовних засобів – народжується компроміс: семантичне запозичення, тобто калька [12, 88]. Цієї ж думки притримується і Л. П. Єфремов, який вважає, що кальковані одиниці не належать ані до запозичень, ані до питомих лексем і займають проміжну позицію в лексичному складі мови. Він зазначає: «... поява в мові кальок, як і поява запозичень, дійсно свідчить про вплив іншої мови, адже у кальки, як і в запозиченого слова, є чужомовний попередник, однак це ще не дає підстав вважати калькування «непрямим» запозиченням» [5, 80].

Найпереконливішими видаються спроби показати відмінність шляхів утворення в мові кальок та запозичень, виокремивши складники процесу створення кальок. Л. П. Єфремов розмежовує «перед калькування» (запозичення мотивації) та власне калькування як сукупність процесів перекладу та словотвору [5, 80]. С. Г. Бережан та А. К. Палій [3, 70] пропонують інший перелік «операцій»: «копіювання» внутрішньої форми, переклад частин калькованого слова, словотвір на основі перекладених морфем, «імітація» властивого прототипові відношення плану змісту та плану вираження.

Багато вітчизняних вчених погоджуються також із тим, що найбільшу небезпеку становить

калькування, яке прагне якнайближче відтворити морфемну й словотвірну будову прототипу з близькоспорідненої мови, адже це може призвести до недоцільної активізації пасивних словотворчих засобів. У відповідь на таку критику свого часу влучно висловився Д. С. Лотте, який зазначив, що «шлях буквального перекладу (як і шлях оригінального запозичення) – найлегший спосіб побудови термінів, але й найнебезпечніший» [9, 63]. На думку вченого, калькування як засіб термінотворення прийнятне, лише якщо «відповідний чужомовний прототип правильно відбиває ознаки означуваного поняття, якщо розглядати його не відірвано, а в колі понять одного ряду та коли образність терміна-прототипа не чужинна мові-запозичальниці» [9, 62].

Що ж стосується специфіки калькування як способу словотворення в арабській мові, то своєрідність цього процесу, на думку В. Монтея, полягає у тому, що запозичується не лексична одиниця, а копія слова, його модель, яка заповнюється «матеріалом» арабської мови [16, 134].

Відомий арабіст-лексиколог В. М. Белкін вважає, що головний недолік у створенні термінів шляхом перекладу полягає в тому, що арабській мові доводиться калькувати термінологію мов, в яких переважають складні слова з декількох кореневих морфем, тоді як переважаючий тип словотворення в САЛМ представлений внутрішньою флексією на базі одного кореня. Таким чином, іншомовні складні слова-терміни перекладаються арабськими термінологічними словосполученнями. Основна проблема, що виникає при цьому – пошук еквівалентних арабських лексичних одиниць для окремих іншомовних морфем і уніфікація їх вживання [2, 122].

Однак, на думку М. Є. Недоспасової та Ш. Юсефа [10, 11; 15, 24], основна проблема вивчення принципів калькування в САЛМ зумовлена тим, що здебільшого важко встановити мову-джерело калькування певної лексеми, оскільки в цьому процесі історично були задіяні декілька європейських мов, зокрема, французька та англійська. Більш-менш упевнено про лексичну одиницю-джерело калькування можна говорити, на їх погляд, лише тоді, коли сама внутрішня форма арабського складного терміна (словосполучення, фразеологізму тощо) вказує на відповідну конструкцію мови-джерела калькування.

Класифікація кальок представлена у роботах багатьох дослідників-термінознавців (С. В. Гриньов, Д. С. Лотте, О. М. Сінькова), однак у нашому дослідженні ми надаємо перевагу класифікації, запропонованій М. М. Шанським. Так, залежно від того, що калькується – слово чи словосполучення, він поділяє кальки на лексичні і фразеологічні. Лексичні кальки, у свою чергу, – на словотворчі і семантичні [14, 31]. Таким чином,

досліджуючи військову термінологію САЛМ, ми б хотіли зупинитись на детальному вивченні наступних типів кальок:

1. Словотворчі кальки – поморфемний переклад складного іншомовного слова [18, 211], в процесі якого, насамперед, відтворюється морфологічна структура слова. Словотворча калька зазвичай буває одночасно також семантичною, оскільки створене шляхом структурного перекладу слово копіює ув'язнене в слові-джерелі семантичне перенесення.

Одним із недоліків словотворчих кальок є їх неточність: при перекладі одна з морфем може передаватися приблизним еквівалентом; особливо часто це трапляється з приставками, у яких не завжди є точні міжмовні відповідності. Однак серед позитивних рис даного типу кальок найважливішою є та, що вони не сповільнюють розвиток внутрішніх ресурсів мови, а, навпаки, збуджують їхні словотворчі можливості.

В опрацьованому масиві військових термінів САЛМ значну частину таких кальок складають генітивні та атрибутивні конструкції, перший або другий компонент яких репрезентований словами, що є кальками префіксів європейських мов, продуктивних при формуванні композитів.

Словотворчі кальки, зокрема, виражають:

а) просте заперечення типу *غَيْرٌ* та *عَدَمٌ* «не-»: *النَّدْحَلُ* – «невтрчання», *عَدَمٌ الطَّاعَةِ* – «непокора», *عَدَمٌ الإِعْتِدَاءِ* – «ненапад», *عَدَمٌ الْمُصَالْحَةِ* – «непримиренність»; *غَيْرٌ مُدْرَعٌ* – «неброньований», *غَيْرٌ مُسَلَّحٌ* – «неозброєний», *غَيْرٌ مُلْعَمٌ* – «незамінований», *غَيْرٌ قَادِرٌ عَلَى الْقِتَالِ* – «небоздатний». Як можна побачити з вищеведених прикладів, *عَدَمٌ* слугує для приіменникового, а *غَيْرٌ* – приприкметникового заперечення.

б) протидію поняттю, що виражене першим членом атрибутивної конструкції, шляхом використання частки *مُضَادٌّ* «контр-»: *إِجْرَاءَاتٌ مُضَادَّةٌ* – «контрзаходи», *ضَرْبَةٌ مُضَادَّةٌ* – «контрудар», *تَمْهِيدٌ مُضَادٌّ* – «контрпідготовка», *هَجْمَةٌ مُضَادَّةٌ* – «контрнаступ».

в) негативне ставлення до поняття, вираженого другим значущим компонентом конструкції, за допомогою частки *مُضَادٌّ لِ* «проти-»: *مُضَادٌّ لِلْجَوِّ* – «протиповітряний», *مُضَادٌّ لِلزَّنِثِ* – «зенітний», *مُضَادٌّ لِلسَّفِينِ* – «протикорабельний», *مُضَادٌّ لِلأَشْخَاصِ* – «протипіхотний», *مُضَادٌّ لِلصَّوَارِيخِ* – «протиракетний», *مُضَادٌّ لِلدَّبَابَاتِ* – «протитанковий».

2. Семантичні кальки – надання слову рідної мови відсутнього у нього раніше переносного значення за зразком слова іншої мови [18, 211]. Семантичне калькування знайшло широке застосування в САЛМ, оскільки відповідає основним типам розвитку семантичної структури арабського слова та не порушує його семантичну єдність. Як приклад семантичного калькування наведемо такі лексеми, сучасну термінологічну семантику яких було скальковано зі слів-термінів

європейських мов: *جَبْهَةٌ* – «фронт» (первинне значення – «чоло»), *إِصْلَاحٌ* – «реформа» (первинне значення – «покращення»).

3. Фразеологічні кальки – послівний переклад термінологічного ідіоматичного словосполучення [17, 139]. Арабська літературна мова калькує іншомовні військові терміни (з англійської та французької мов) переважно на рівні двокомпонентних як генітивних, так і атрибутивних термінологічних словосполучень, причому бінарним словосполученню в іноземній мові відповідає бінарне словосполучення в арабській: *حَامِلَةُ الطَّائِرَاتِ* – «авіаносець» (з англ. aircraft carrier), *أَسْلِحَةٌ صَغِيرَةٌ* – «стрілецька зброя» (з англ. small arms), *فَنُّ الْحَرْبِ* – «військове мистецтво» (з англ. art of war), *الْجَيْبُ النَّارِيُّ* – «вогняний мішок» (з англ. fire pocket), *طَائِرَةُ الإِسْتِطْلَاعِ* – «літак-розвідник» (з фр. avion de reconnaissance), *مَشَاةٌ إِلَى الْيَدِ* – «мотопіхота» (з фр. infanterie motorisée), *بُنْدُقِيَّةُ الإِفْتِحَامِ* – «штурмова гвинтівка» (з фр. fusil d'assaut).

Поряд з бінарними словосполученнями у військовій термінології САЛМ часто можна зустріти і багатокомпонентні фразеологічні кальки: *طَائِرَةٌ بِغَيْرِ طَيَّارٍ* – «безпілотний літак» (з фр. avion sans pilote), *طَيَّرَانٌ قَائِمٌ مُقَاتِلٌ* – «винишувально-бомбардувальна авіація» (з англ. fighter-bomber aviation), *بُنْدُقِيَّةٌ ذَاتِيَّةٌ التَّمْعِيرِ* – «самозарядна гвинтівка» (з англ. self-loading rifle).

4. Напівкальки – різновид словотворчих кальок, коли перекладається лише частина іноземного слова [18, 211]. У військовій термінології САЛМ значна кількість запозичених термінів функціонує саме у вигляді напівкальок, що утворюються шляхом запозичення основ іноземних слів та їх оформлення за допомогою арабських афіксів:

а) суфікс *ي* використовується для утворення арабських еквівалентів іншомовних відносних прикметників: *صَارُوخٌ بَالِيسْتِيكِيٌّ* – «балістичний» – *بَالِيسْتِيكِيٌّ* – «балістична ракета»; *مِيكَانِيكِيٌّ* – «механізований, мото-» – *مَشَاةٌ مِيكَانِيكِيَّةٌ* – «мотопіхота»; *تَكْتِيكِيٌّ* – «тактичний» – *إِسْتِطْلَاعٌ تَكْتِيكِيٌّ* – «тактична розвідка»; *إِسْتِرَاطِيكِيٌّ* – «стратегічний» – *طَيَّرَانٌ الْجَبْهَةِ* – «стратегічна авіація»; *تِلْسُكُوبِيٌّ* – «оптичний, телескопічний» – *مِهْدَافٌ تِلْسُكُوبِيٌّ* – «оптичний приціл»; *إِلِكْتُرُونِيٌّ* – «електронний» – *وَسَائِلُ الدَّفَاعِ* – «електронні засоби захисту».

б) суфікс *يَّةٌ* використовується для утворення еквівалентів іншомовних іменників з абстрактним значенням в арабській мові: *بَطَارِيَّةٌ* – «батарея», *إِسْتِرَاطِيكِيَّةٌ* – «стратегія».

Отже, калькування відіграє важливу роль у формуванні військової терміносистеми САЛМ, насамперед тому, що арабська мова виявляє схильність до використання питомого лексичного матеріалу шляхом запозичень сучасних значень слів із інших мов. Найчастіше при перекладі текстів військового спрямування вживаються лексичні та

фразеологічні кальки англійської та французької мов, що є свідченням свідомої цілеспрямованої діяльності двомовних суб'єктів, зумовленої взаємодією лінгвістичних факторів. З дослідження на-

копиченої бази військової лексики впливає і той факт, що при калькуванні, в залежності від його виду, запозичується семантична та морфологічна структура лексеми-джерела калькування.

Література

1. Балли Ш. Французская стилистика / Ш. Балли. – М. : Изд-во Иностран. лит., 1961. – 394 с.
2. Белкин В. М. Арабская лексикология / В. М. Белкин. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1975. – 200 с.
3. Бережан С. Г., Палій А. К. Калькирование внутренней формы как способ словообразования / С. Г. Бережан, А. К. Палій // Аффиксы и комбинирующиеся формы в научной терминологии и норме. – Владивосток: ДВНЦ, 1982. – С. 70-77.
4. Будагов Р. А. Сравнительно-семасиологические исследования. Романские языки / Р. А. Будагов. – М. : МГУ, 1963. – 303 с.
5. Ефремов Л. П. Основы теории лексического калькирования / Л. П. Ефремов. – Алма-Ата: КазГУ, 1974. – 191 с.
6. Кияк Т. Р. Лингвистические аспекты терминоведения: Учебное пособие / Т. Р. Кияк. – К. : УМК ВО, 1989. – 104 с.
7. Клименко Н. Ф. Калькування / Н. Ф. Клименко // Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О. О. (співголови), Зяблюк М. П. та ін.. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. – С. 231.
8. Кочерган М. П. Вступ до мовознавства: підручник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / М. П. Кочерган. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 368 с.
9. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов / Д. С. Лотте. – М. : Наука, 1982. – 149 с.
10. Недоспасова М. Е. Вопросы развития современной арабской терминологии: Автореф. дис. ... канд. филол. наук / М. Е. Недоспасова. – Тбилиси, 1964. – 18 с.
11. Реформатский А. А. Мысли о терминологии / А. А. Реформатский // Современные проблемы русской терминологии. – М. : 1986. – С. 164-189.
12. Синькова О. М. Способы словообразования компьютерной терминологии в арабском литературном языке: на материале современной прессы: дис. канд. филол. наук: 10.02.22 / О. М. Синькова. – М., 2007. – 147 с.
13. Шагаль В. Э. Языковой аспект национальных процессов в арабских странах / В. Э. Шагаль. – М. : Наука, 1987. – 248 с.
14. Шанский Н. М. Очерки по русскому словообразованию / Н. М. Шанский. – М. : МГУ, 1968. – 312 с.
15. Юсеф Ш. Перевод и заимствование как средство обогащения лексического состава арабского языка: автореф. дис. канд. филол. наук / Ш. Юсеф. – Тбилиси, 2006. – 40 с.
16. Monteil V. L'arabe moderne. These principale présentée pour le D-rat es letters / V. Monteil. – Paris: Klincksieck, 1960. – 386 с.
17. Єрмоленко С. Я. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / Єрмоленко С. Я., Бибиц С. П., Тодор О. Г. / за ред. С. Я. Єрмоленко. – К. : Либідь, 2001. – 223 с.
18. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. – 2-е изд., доп. – М. : Большая Российская энциклопедия, 2002. – 712 с.